Bohus Kata

Hétköznapi hősiesség, antifasiszta harc, kollektív embermentés – Raoul Wallenberg budapesti alkalmazottai korai emlékezetében[1]

Raoul Wallenberg az egyik legismertebb a Világ Igazai között. Mára szinte szállóigévé vált az a megállapítás, hogy a totalitarizmus egyik formája (a nácizmus) elleni küzdelemben tanúsított bátorsága és egy másik totalitárius diktatúra (a sztálinizmus) áldozataként elszenvedett mártíromsága tette egyetemes hőssé.[2] A Budapesten 1949-ben neki emelt emlékmű valószínűleg szovjet parancsra történő eltávolítása ugyancsak hozzájárult a diplomata hős áldozatiságának képéhez.

Wallenberg 1944 júliusában érkezett Magyarországra kifejezetten azzal a céllal, hogy az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság (War Refugee Board) megbízásából és az amerikai zsidó segélyszervezet, a Jewish Joint Distribution Committee pénzügyi forrásait felhasználva annyi zsidó (vagy zsidónak kategorizált) üldözöttet mentsen meg, amennyit csak tud. Koordinációjával a svéd követség úgynevezett védőútleveleket (*Schutzpass,* svédül *skyddspass*) adott ki, amelyek birtokosainak ideiglenes svéd állampolgárságot biztosítottak. Becslések szerint a budapesti svéd követség és a svéd Vöröskereszt jóval több mint 20 ezer védőútlevelet és más védelmi okmányt (például

1 A publikáció megírását részben a USHMM Randolph and Elizabeth Braham kutatói ösztöndíja tette lehetővé. Köszönettel tartozom Pataricza Dórának és egy szerzőtársamnak a kézirat első változatához fűzött érzékeny és segítő megjegyzéseikért. Az angol, svéd és német nyelvű forrásokat, amennyiben nincs másképp jelölve, magam fordítottam magyarra.

2 Szerepel például: Schult, Tanja. „Whose Raoul Wallenberg is it?" in *Culture Unbound, Journal of Current Cultural Research* 2/1, 2010, 669–797. https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.10241769 Dési János. *Wallenberg-jegyzőkönyv,* Budapest: Ab Ovo Kiadó, 2014.

DOI: https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.11

ideiglenes útlevelet, oltalomlevelet) állított ki,[3] és mintegy 30 ezer ember[4] életét mentette meg. Tevékenységének csúcspontján, a nyilas terror kritikus periódusában mintegy 340 magyar, túlnyomó többségében üldözött zsidó alkalmazott dolgozott a svéd mentőakcióban, Wallenberg vezetése alatt.[5]

Budapesti üldözött zsidók várakoznak a svéd követség Minerva utcai épülete előtt annak reményében, hogy védőútlevelekhez jutnak, 1944. Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

3 Braham, Randolph L. *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, II. kötet (bővített kiadás), Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 1186. Tim Cole Brahamnél magasabb számokat említ: Cole, Tim. *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto,* London–New York: Routledge, 2003. 205.

4 Levine, Paul. *From indifference to activism: Swedish diplomacy and the Holocaust: 1938–1944,* Uppsala: Uppsala Universitet, 1998. 247.

5 Ember Mária. *Wallenberg Budapesten,* Budapest: Városháza Kiadó, 2000. 129.

A diplomata rejtélyes körülmények között tűnt el 1945. január 17-én, miután utoljára szovjet katonák társaságában látták Budapesten. A szemtanúk arról számoltak be, hogy Debrecenbe indult Malinovszkij marsallhoz, hogy megvitassa egy új segélyhálózat felállításának lehetőségét a felszabadult Magyarországon.[6] Azonban senki sem látta megérkezni, s a diplomata sorsa és halála máig tisztázatlan.[7] Ez a bizonytalanság is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mára Raoul Wallenberg – szinte mitológiai magasságokba emelkedve – az egyik legismertebb embermentővé és sikeres svéd külpolitikai „exporttermékké"[8] vált szerte a világon. Élete nem csak tudományos és ismeretterjesztő könyvek tárgya: inspirált több játék- és dokumentumfilmet,[9] sőt egy operát[10] is.

Az, hogy Wallenberg milyen kiterjedt kapcsolatrendszert épített ki Budapesten,[11] milyen volt a svéd mentőakció szervezeti felépítése és mik voltak a magyar alkalmazottak feladatai, már több könyv és tanulmány tárgyát képezte.[12] A svéd diplomata emlékezetével is több tudományos munka fog-

6 Lévai Jenő. *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka,* Budapest: Magyar Téka, 1948. 237.

7 A szovjet külügyminisztérium 1956-os jelentése alapján Wallenbergről sokáig azt hitték, hogy 1947. július 17-én halt meg szívroham következtében a hírhedt moszkvai Lubljanka börtönben. Azonban számos szemtanú került elő a szovjet börtönrendszerből még az 1970-es években is, akik azt állították, hogy Wallenberg életben van. 2000-ben a svéd–orosz történész-munkacsoport közös nyomozása is megkérdőjelezte az 1947-es szívrohamra vonatkozó dokumentum eredetiségét.

8 Zander, Ulf. *Raoul Wallenberg. Life and Legacy,* ford. Arabella Childs, Manchester: Manchester University Press, 2024. https://doi.org/10.7765/9789198557824.00006

9 „Wallenberg: A Hero's Story" (rend. Lamond Johnson, 200 p., 1985); „God afton, Herr Wallenberg!" (rend. Kjell Grede, 118 p., 1990), „Der Fall Raoul Wallenberg – Retter und Opfer" (rend. Klaus Dexel, 2005, 88.).

10 Erkki-Sven Tüür, „Wallenberg", 2007.

11 Például: Botos János. „Raoul Wallenberg magyarországi kapcsolatrendszere" in Botos János és Kovács Tamás (szerk.). *Üldöztetés, embermentés, újrakezdés,* Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007. 8–46. Ember, 2000; Szita Szabolcs. *The Power of Humanity. Raoul Wallenberg and his Aides in Budapest,* transl.: Bernard Adams, Budapest: Corvina, 2012.

12 Kovács Gellért. *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben,* Budapest: Libri Kiadó, 2015; Levine, Paul A. *Raoul Wallenberg in Budapest. Myth, History and Holocaust,* London: Vallentine Mitchell, 2010; Carlberg, Ingrid. *„Det står ett rum här och väntar på dig…": berättelsen om Raoul Wallenberg,* Stockholm: Norstedts, 2012.

lalkozott már,[13] miként azzal is, hogy hogyan jelenik meg a művészetben[14] és a neki dedikált emlékműveken.[15] Azonban e két kutatási terület között mintha hiányozna a visszacsatolás: az, hogy a háború vége és Wallenberg eltűnése után a több száz munkatárs, illetve tágabb értelemben véve a több ezer Wallenberg-túlélő milyen szerepet játszott a diplomata emlékezetének alakulásában, nagyrészt feltáratlan, amit pedig olvashatunk róla, a túlélők beszámolóinak és az emlékezeti diskurzusoknak a felületes értelmezésén alapul. Még olyan, a svéd diplomata tevékenységét és emlékezetét részletesen ismerő történészek, mint Paul Levine és Tanja Schult, is azzal intézik el a túlélők emlékezetformáló szerepét, hogy nagyban hozzájárultak Wallenberg alakjának mitologizálásához. Schult az 1946-os budapesti Raoul Wallenberg-emlékkoncert Gobbi Hilda által elmondott, de a fiatal Wallenberg-alkalmazott Forgács Pál[16] által írt prológusából származó idézettel támasztja alá azt, hogy a túlélők „vallási hősnek" tekintették a svéd diplomatát, s ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy később „egyetemes hőssé" vált.[17] Raoul Wallenberg életrajzírója, Paul Levine pedig úgy érvel, hogy a túlélők által előadott, 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel utáni időszakról szóló heroikus történetek alapozták meg a Wallenberg-mítosz születését. „Ez alatt a három hónap alatt Wallenberget gyakran látták a budapesti utcákon sietni, vagy a magyar határ felé autózva, hogy megmentse a november-decemberi halálmenetek áldozatait,

13 Schult, 2010; Kaplan, Nadav – Schwartz, Barry. „Raoul Wallenberg in Israel recovered memory and mediocre commemoration" in *Holocaust Studies* 29/1, 2023, 116–140. https://doi.org/10.1080/17504902.2022.2028433 Dick, Michael. „Raoul Wallenberg: The Making of an American Hero" in Ari Kohen – Gerald J. Steinacher (szerk.). *Unlikely Heroes: The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching,* Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2019. 110–138; Dési János. „Wallenberg változó emléke" in *Múlt és Jövő* 32/1, 2021, 30–42. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.8

14 Zander, Ulf. *Förintelsens röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol,* Stockholm: Levende Historia, 2012; Zander, 2024.

15 Schult, Tanja. *A Hero's Many Faces: Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments,* New York: Palgrave Macmillan, 2009. https://doi.org/10.1057/9780230236998_9 Kávássy E. János. „A talapzatára fellépő szobor" in *Rendszerváltó Szemle* 6/1, 2021, 34–45.

16 Forgács Vilmos levele Maj von Dardelnek, a dátum olvashatatlan (a levél tartalma alapján 1946. április 21. és június 19. között íródott). Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3: Handlingar rörande ulika kulturprojekt, Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3: Handlingar rörande ulika kulturprojekt. Forgács Vilmos és mindkét fia, Forgács Gábor és Forgács Pál, részt vettek a Wallenberg mentőakcióban.

17 Schult, 2009, 64–65.

vagy amint megfélemlít tisztviselőket, hogy engedjenek szabadon néhány svéd papírokkal rendelkező zsidót. Ez a túlélők emlékeinek Wallenbergje”[18] – írja Levine.

A fenti érvelésekkel két probléma van. Egyrészt, hogy a jelen felől nézve, a mára kialakult Wallenberg-képe(ke)t és az évtizedekkel később megjelent túlélőbeszámolókat kiindulópontként véve retrospektíven próbálják a szemtanúk szerepét értékelni, mintegy adottságként kezelve, hogy a svéd diplomatát azok, akik nekik köszönhették életüket, „abszolút” hősként tisztelték. Ennek a feltételezésnek az axiomatikus kezelésével elmulasztják a Wallenberget szerepeltető narratívák kontextuális vizsgálatát. Másrészt, hogy homogén egységként kezelik a túlélők beszámolóit, és nem veszik figyelembe azt, hogy azok mikor, milyen körülmények között, milyen szándékkal és milyen hallgatóság előtt hangzottak el.

E tanulmány célja, hogy árnyalja a fent idézett képet a túlélők szerepéről a Wallenberg-emlékezet kialakulásában. Kiindulópontja, hogy a háború vége után közvetlenül a ma olyan jól ismert Wallenberg-emlékezet még nem létezett, valamint, hogy a magyar zsidó túlélő tanúk – mégpedig különösen azok, akik Budapesten közvetlen munkatársai voltak – kulcsszerepet játszottak a svéd diplomata mentőakciója történetének elbeszélésében és emlékezetének alakításában. Végső soron pedig arra a kérdésre is keresi a választ, hogy kik és miért lettek, lehettek azok a tanúk, akiknek a beszámolóit vagy kollektív élményeit autentikusként ítélték meg a kortársak, és ezáltal az emlékezeti kánon részévé válhattak.

Előzmények: az ismeretlen Wallenberg és az önjáró mentőakció

A háború után közvetlenül Raoul Wallenberg még egyáltalán nem volt olyan ismert és mitikus figura, mint ahogy ma a köztudatban él. Még hazájában sem, ahol a sajtóban a különböző koncentrációs és megsemmisítő táborokból szabadult túlélőkkel készült első interjúk (ezek elsősorban dán és norvég zsidók elleni atrocitásokra világítottak rá) a Wallenberg-mentőakcióhoz

18 Levine, Paul. „Raoul Wallenberg in Budapest: Modern Jewry's Ultimate Hero?” in Menachem Mor (szerk.). *Crisis & Reaction: The Jewish Hero in History,* Omaha, Nebraska: Creighton University Press, 1995. 260.

képest sokkal erőteljesebb szerephez jutottak.[19] Bár a család neve – főleg a gazdagabb bankár ág miatt – a negyvenes években már fel-felbukkant Magyarországon is, Raoul Wallenberget budapesti küldetése előtt szinte senki sem ismerte azokon az üzletfeleken kívül, akiket az 1940-es évek elején a Közép-európai Kereskedelmi Társaság *(Mellaneuropeiska Handelsaktienbolaget)* munkatársaként, magyarországi üzleti útjai során megismert.[20]

A Wallenberg tevékenységéről hírt adó legkorábbi beszámolók a zsidóság veszteségeiről szóló első adatok megjelenésével voltak összefüggésben. Valdemar Langlet, a svéd Vöröskereszt magyarországi megbízottja, aki maga is rendkívül aktívan kivette a részét a háború alatti svéd mentőakcióból, már Pest felszabadulása után két héttel, 1945. február 2-án engedélyt kapott Vaszilij Vasziljevics Csernyisov szovjet belügyminiszter-helyettestől, hogy folytassa magyarországi vöröskeresztes tevékenységét.[21] Amikor Langlet Debrecenbe utazott, hogy az ideiglenes magyar kormánytól is megkapja az engedélyt, interjút adott a *Népszavá*nak, melyben az újságíró kérdésére a Vöröskereszt adatai alapján 350 ezerre becsülte a Németországba elhurcoltak számát. Ugyanakkor beszámolt a sikertelen (!) svéd mentési akcióról is, mely – elmondása szerint – két irányból indult el: az egyik „központja a svéd követség 'embervédelmi osztálya' volt. Ennek élén Raul (sic!) Wallenberger (sic!) állt, aki január 17-én nyomtalanul eltűnt. … A másik akció a svéd Vöröskereszttől indult ki, ezt én vezettem."[22] Az újságíró nyilvánvalóan ekkor hallott először Wallenbergről, akinek sem család-, sem keresztnevét nem tudta helyesen leírni. Valószínűleg arról sem tudhatott, hogy milyen kiterjedt volt a svéd embermentési szervezet, és hányan dolgoztak benne. A Langlet által leírt együttműködés története rövidesen kiegészült a mindeközben Svédországba épségben hazaérkező Carl Ivan Danielsson korábbi budapesti svéd követ (1944–1945) beszámolójával, „aki Raoul Wallenberg követségi titkárral együtt energiával és bátorsággal kelt a legveszedelmesebb időkben az üldözöttek védelmére".[23] A *Világ* 1945. júliusi számában pedig

19 Holmila, Antero. *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945–1950,* Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. 46–49. https://doi.org/10.1057/9780230305861

20 Braham, 1997, 1184.

21 Runberg, Björn. *Az elfeledett hős Valdemar Langlet,* Budapest: Adoc-Semic, 2007. 39.

22 „A svéd Vöröskereszt adatai szerint 350 ezer embert hurcoltak el a németek Magyarországról" *Népszava*. 1945. február 17.

23 „Danielson (sic!) svéd követ a stockholmi rádióban beszámolt az amerikaiaknak a budapesti embermentésről" *Magyar Nemzet*. 1945. június 14. Wallenberg Svédországban

egy részletes beszámoló a semleges követségek összehangolt akcióját írta le a budapesti zsidóság megmentése érdekében.[24] „Hiteles adatok és okmányok alapján," de egyértelműen az üldözöttek szemszögéből íródott az „s.a." szerzői monogrammal ellátott cikk, amely Wallenberget mint a mentési munkálatok „lelkes és bátor hősét" aposztrofálta. „Sokszor láttuk felbukkanni a gettóban, a józsefvárosi pályaudvaron, téglagyárakban és mindenütt, ahol a zsidók segítségre szorultak" írta a szerző, azonban egyúttal kiemelte a semleges követségek együttműködését az embermentési akciókban, sőt, a svájci követség tevékenységéről részletesebben is szólt, mint a svédről, ami azt sugallja, hogy valószínűleg az ott Carl Lutz konzul irányítása alatt és a magyar cionista ellenállás aktív részvételével folyó, a svédhez hasonló védőútleveles mentés résztvevője lehetett.

Az első beszámolók tehát Wallenbergről a magyar nyilvánosságban nem megmentettjeitől, hanem a követség svéd munkatársaitól és az ellenállás egy résztvevőjétől származtak. Ezekből megtudhatta a közvélemény, hogy a semleges követségek számos diplomata munkatársa részt vett és összehangoltan dolgozott a zsidó üldözöttek megmentését célzó mentőakciókban, azonban a magyar munkatársakról egyelőre nem esett szó. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ők hirtelen eltűntek volna, éppen ellenkezőleg. Bár többüket kihallgatott és hetekig zárkában tartott a szovjet politikai rendőrség Wallenberggel való kémkedésgyanús együttműködésük miatt,[25] Budapest ostroma idején és 1945 márciusának első felében, miután a harcok már leálltak és a diplomata eltűnt, a svéd követség humanitárius osztálya, magyar alkalmazottainak

akkor került először igazán a köztudatba, amikor Danielsson és a budapesti követség többi tagja kalandos út után megérkezett Stockholmba 1945 áprilisában.

24 „Hogyan akadályozta meg Roosevelt és a svéd király a budapesti zsidók deportálását. Ismeretlen adatok a 'védett házak' történetéből," *Világ*, 1945. július 10.

25 Kelecsényi Éva. *Ellenállásunk Wallenberggel* (kézirat), 158. Ember Mária hagyatéka, 2011.636.2, 50702, Holokauszt Emlékközpont Gyűjteménye, Budapest Ember Mária hagyatéka, 2011.636.2, 50702. Iver C. Olsen, az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság svédországi képviselője a CIA elődintézményének, az OSS-nek *(Office of Strategic Services)* is ügynöke volt. Egyes kutatók szerint a szovjet Elhárítási Főnökség (SZMERS) emberei ezzel összefüggésben tartóztatták le Wallenberget, akiről azt gyanították, hogy az angolszász szövetségeseknek dolgozó kém lehet. E vád egyébként a tudományos kutatások jelenlegi állása szerint alaptalan volt. Erről bővebben: Ember Mária. „Wallenberg elrablása," in *Budapesti Negyed* 8/2, 1995, 181–208; Matz, Johan. *Stalin's Double-Edged Game. Soviet Bureaucracy and the Wallenberg Case 1945-1952*, Lanham: Lexington Books, 2019. 102.

köszönhetően működött tovább. Ugyanakkor az újonnan megalakult szovjet katonai közigazgatás nem nézte jó szemmel a külföldi követségek által kiadott dokumentumokat, így a korábban a svéd és más semleges követségek által az üldözötteknek kiállított védőútleveleket sem, mert úgy gondolták, hogy az ilyen dokumentumok segítségével a magyar háborús bűnösök könnyen kiszökhetnek az országból. Emiatt elrendelték, hogy a védőútlevelek kiadását március közepéig le kell állítani, továbbá minden, 1945. február 1. előtt kiadott ilyen igazolványt érvénytelennek minősítettek.[26]

Azt, hogy milyen elkötelezettséget éreztek személyesen Wallenberg és a követség iránt az ott dolgozó magyar alkalmazottak, az is mutatja, hogy ők voltak azok, akik elsőként tájékoztatták a svéd külügyminisztériumot a követségi dolgozók hollétéről. A korábban a *Schutzpass*ok kiállításával foglalkozó Mandl Ágnes egy másik munkatárs, Hegedűs Pál[27] kifejezett kérésére utazott Bukarestbe, a legközelebbi működő svéd követségre még 1945 februárjában, hogy átadja Reuterswärd követnek azt a listát, amely tartalmazta az ostromot követően bujkálásból előkerült és továbbra is Budapesten tartózkodó követségi dolgozók listáját.[28] (Wallenberg ekkor már úgy szerepelt rajta, hogy tartózkodási helye ismeretlen.) 1945 áprilisában pedig Wallenberg egykori munkatársa, a fiatal Forgács Gábor vitte el Valdemar Langlet első hivatalos jelentését Wallenberg eltűnéséről, ugyancsak a bukaresti svéd követségre.[29] Bár ezeket a beszámolókat akkor a svéd külügyminisztérium nem hozta nyilvánosságra, részben azok képezték az alapját azoknak az első diplomáciai

26 Carl Ivan Danielsson és Per Anger jelentése a svéd külügyminisztériumnak, 1945. május 2. in *Raoul Wallenberg: dossierdokumentation från Beskickningen i Budapest och Utrikesdepartementet, 1944-1957*, Vol. 4, Stockholm: Utrikesdepartmenetet, 1980-82.

27 Hegedűs (máshol Hegedüs) volt a Schutzpassokat kiállító osztály egyik vezetője.

28 Oral history interview with Agnes Mandl Adachi, RG-50.462.0051, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Oral History Collection, oral history interview with Agnes Mandl Adachi, RG-50.462.0051; Adachi, Agnes. *Child of the Winds: my mission with Raoul Wallenberg*, Chicago: Adams Press, 1989. 52, 64. Erről a látogatásról Reuterswärd követ 1945. február 24-én számolt be a svéd külügyminisztériumnak, bár a Hegedűs nevet hibásan "Hilvert"-nek írta. A távirat megtalálható: *Raoul Wallenberg: dossierdokumentation från Beskickningen i Budapest,* 4. kötet.

29 Forgács Gábor. „Emlék és valóság. Mindennapjaim Raoul Wallenberggel" *Wallenberg Füzetek*, 3, 2006. 19. Maga Langlet és felesége csak 1945. május 26-án hagyták el Magyarországot. Langlet, Valdemar. *Reign of Terror. The Budapest Memoirs of Valdemar Langlet 1944-1945*, London and New York: Frontline Books/Skyhorse Publishing, 2012. xvi.

erőfeszítéseknek, amelyekkel a svéd fél megpróbált a Szovjetuniótól információt szerezni Raoul Wallenberg hollétével kapcsolatban.

A Budapest ostromát és Wallenberg eltűnését követő első időkben tehát a svéd mentőakció a magyar munkatársaknak köszönhetően folytatódott, s ők voltak azok is, akik a nem kis veszéllyel járó utat vállalták, hogy a továbbra is működő bukaresti svéd követség útján tájékoztassák a svéd külügyminisztériumot a budapesti követségi dolgozók hollétéről. Bár a nyilvánosságban ekkor még nem szólaltak meg, és az első rövid beszámolók nem említették a szerepüket, a svéd külügyminisztérium számára nélkülözhetetlen információkkal szolgáltak Wallenberg eltűnéséről. Pár hónappal később viszont már saját kezdeményezésükre, kollektíven léptek fel, hogy Raoul Wallenberg budapesti tevékenységének emléket állítsanak.

Az emberközeli hős

1945. június 21-én a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) vezetősége ünnepi összejövetelt tartott, ahol örök hálájukat fejezték ki Raoul Wallenbergnek,[30] s közölték azt a szándékukat is, hogy a Zsidó Kórház egyik szárnyát róla nevezzék el. Az ülésről készült és a Von Dardel–Wallenberg családnak elküldött levélből kiderül, hogy a hitközség vezetősége nem tudta: Wallenberget élőnek, vagy holtnak kellene-e tekintenie. Bár kifejezték azt a szándékukat, hogy a diplomatáról és halhatatlan tetteiről megemlékezzenek, az erről szóló levelet kifejezetten neki címezve küldték édesanyja címére.[31] A zavart fokozta az a szándékos szovjet félretájékoztatás, amely a Kossuth Rádióban hangzott el 1945 márciusában, miszerint Wallenberget a német Gestapo gyilkolta meg, útban Debrecen felé.[32] Számos védettje azonban, főleg, akik a követségi mentőakcióban vele dolgoztak, nem hitték el, hogy ez megtörténhetett.

---

30 Murányi Gábor. „Wallenberg emlékművek Budapesten" in Ember Mária (szerk.). *Wallenberg Budapesten,* Budapest: Városháza Kiadó, 2000. 186.

31 A Pesti Zsidó Hitközség elismerő levele Raoul Wallenbergnek, 1945. július 2. Angol nyelvű változat: SE/RA/720660/2/12, Raoul Wallenberg Arkivet, Fredrik von Dardels dagböker. A magyar változat megjelent: Dési János. „Wallenberg változó emléke" in *Múlt és Jövő* 32/1, 2021, 31.

32 Berger, Susanne. „Stuck in Neutral: The Reasons behind Sweden's Passivity in the Raoul Wallenberg Case" in *The Raoul Wallenberg Research Initiative Reports*, 2004. https://www.rwi-70.de/documents/reports/ letöltve: 2022. december 18.; Ember, 2000, 116.

1945. november 11-én több mint harminc, Wallenberggel korábban együtt dolgozó túlélő megalakította a Wallenberg Bizottságot, hogy Wallenberg budapesti tevékenységének méltó emléket állítsanak.[33] A bizottság beadványt nyújtott be Vas Zoltánhoz, Budapest polgármesteréhez, hogy hagyja jóvá egy utca Wallenbergről való elnevezését és egy szobor felállítását. A bizottság ígéretet tett arra, hogy előteremti az utóbbihoz szükséges forrásokat,[34] és ők kérték fel az ismert szobrászt, Pátzay Pált is a szobor megalkotására. Bár az emlékmű már 1945-ben megkapta a Budapesti Polgármesteri Hivatal jóváhagyását,[35] végül csak 1949-re készült el, mert a hiperinfláció felemésztette az összegyűjtött pénzösszegek nagy részét, az államosítás pedig megfosztotta az akciót a nagyobb cégek[36] támogatásától. Végül a bizottság nyomására mind a főváros,[37] mind pedig a PIH[38] hozzájárult a szoboralaphoz, így sikerült nagy nehezen befejezni. A volt svéd és más semleges követségek által védett házak közelében fekvő Phoenix utcát az V. (ma XIII.) kerületben még 1946 elején átnevezték Raoul Wallenberg utcának.[39]

A szoborállításra vonatkozó javaslatot olyan magas rangú politikusok támogatták mint Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és Szakasits Árpád szociáldemokrata politikus, a fővárosi ideiglenes törvényhatósági bizottság elnöke, de a támogató aláírók között található Hans Weyermann,

33 A Wallenberg Bizottság levele a belügyminiszterhez (valószínűleg Nagy Imréhez). A dokumentum másolata megjelent: Forgács András. „Az embermentéstől a Wallenberg Bizottságig" in *Wallenberg Füzetek*, 6, 2019. 54. Sajnos a dokumentum pontos dátuma nem látható. Forgács úgy azonosítja, hogy Vas Zoltánnak, Budapest polgármesterének írták 1945. november 11-én, de ez téves, mivel a levél a megszólítás alapján a belügyminiszternek szól, sőt utal arra a levélre is, amelyet korábban Vasnak küldtek.

34 Ez az adománygyűjtő tevékenység 1946. január 30-án kapta meg a Belügyminisztérium jóváhagyását.

35 Pótó János. *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949,* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989. 59–60.

36 Ezek között, mint az eredeti beadvány bizonyítja, volt a Kontrollbank, a Leszámítoló Bank, az Orion, a Községi Takarékpénztár, a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank és a Magyar Olaj is. Ezek mindegyikének vezetésében megtaláljuk Wallenberg korábbi munkatársait. Vö. Pótó, 1989, 59.

37 Pótó, 1989, 60.

38 Domonkos Miksa javaslata a PIH elnökségi ülésén, 1946. november 11. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML), PIH Elnöki Iratok TB/B 238. doboz.

39 Külügyminisztérium Sajtóosztálya levele Böhm Vilmos stockholmi követnek, 1946. május 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MNL OL XIX-J-1-j-(1945-1964)-137, Svédország, 3. doboz, 4/a.

a Nemzetközi Vöröskereszt korábbi (1944–1945) magyarországi delegáltja is. A megmaradt zsidó közösség aktivitása, és különösen a Wallenberg Bizottság tagjainak személyes elkötelezettsége döntő szerepet játszott munkaadójuk és barátjuk, az életüket megmentő svéd diplomata emlékezetének formálásában. A Bizottság két meghatározó figurája, Wohl Hugó és Lányi József, mindketten a svéd követségi mentőakció vezető munkatársai voltak a háború idején.

Wohl Hugó egyike volt azoknak a kulcsfontosságú munkatársaknak, akik a kezdetektől fogva részt vettek a svéd mentőakcióban, sőt, Lévai Jenő szerint ő volt a legelső zsidó származású magyar állampolgár, aki ideiglenes svéd útlevelet kapott.[40] Wohl az újpesti Orion rádióműszergyár vezérigazgatója volt az 1930-as évektől. Az Orionnak egy svéd fiókja is volt *(Svenska Orion),* mely révén Wohlnak közvetlen kapcsolatai voltak a budapesti svéd képviselettel. Ezek a kapcsolatok rendkívül fontosnak bizonyultak 1944-ben, amikor Wohl az Orion vezetésében lévő többi zsidó származású taggal együtt ideiglenes útlevelet *(provisoriskt pass)* kapott még Wallenberg Magyarországra érkezése előtt Per Angertől, a követség második titkárától. Miután a zsidótörvények miatt elbocsátották az Oriontól, Wohl és a cég több más korábbi alkalmazottja, például Forgács Vilmos kereskedelmi igazgató, az elsők között kezdett el dolgozni a svéd követség mentőakciójában. Amikor Wallenberg kiterjesztette szervezetét, Wohl a *Schutzpass*okat kiállító adminisztratív (úgynevezett humanitárius) osztály vezetője lett.[41] A szovjet katonai adminisztráció már a harcok teljes leállása előtt, 1945 januárjában újraindította az Orion gyár termelését, mivel nagy szükség volt az ott előállított híradástechnikai műszerekre. Wohl Hugó és Forgács Vilmos visszakerültek a gyár élére,[42] s ezért is volt lehetőségük arra, hogy azt a Wallenberg-emlékmű egyik hivatalos szponzorává tegyék.

Dr. Lányi József a háború előtt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója volt. A svéd mentőakcióban 1944 októberétől az úgynevezett szociális gondozási osztályt vezette, mely a svéd védettek részére biztosított lakásokat, később pedig ők szervezték a Pozsonyi úti védett házakba való beköltözéseket is.[43] 1945-ben, Wohlhoz hasonlóan, őt is visszahelyezték korábbi vezető

40 Lévai Jenő. *Fehér Könyv: külföldi akciók magyar zsidók mentésére,* Budapest: Officina, 1946. 114.

41 Kovács, 2015, 294.

42 Forgács András. „Újpest, a magyar elektronikaipar bölcsője" in *Újpesti Helytörténeti Értesítő* 22/2, 2015. június 16.

43 Ember, 2000, 91.

pozíciójába, így ő is a jó ügy szolgálatába állíthatta kapcsolatait és befolyását. Jellemző a sztalinizáció folyamatára, hogy jóllehet a bank 1948-as államosításakor ügyvezető igazgatóként a helyén maradhatott, 1950-ben a Robert Vogeler amerikai és Edgars Sanders brit állampolgárok elleni kirakatper kapcsán letartóztatták. A kémkedéssel vádolt üzletemberek azt vallották, hogy kapcsolatban álltak az általa vezetett bankkal, és hogy Lányi kiszolgáltatta nekik annak részletes pénzügyi kimutatásait. 1950 márciusában a börtönből a Szovjetunióba szállították,[44] s ettől kezdve nincs nyoma.

Mellettük fontos szerepet játszott még a Wallenberg Bizottságban Nádas Nándor, aki Lányihoz hasonlóan a bankszektorból érkezett: 1944-ig a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank fiókigazgatója volt, azonban állásából a Sztójay-kormány 1540/1944. M.E. rendelete alapján[45] elbocsátották. A háború után őt is reaktiválták, és 1945. május 29-én kinevezték főigazgatóvá.[46] A Wallenberg Bizottság számláját is ennél a banknál nyitották,[47] nyilván Nádas segítségével, aki a Bizottság hivatalos levelezésének egy részét is – legfőképpen a szobor kiadásaira vonatkozóan – bonyolította. Később őt is az államosítások során távolították el posztjáról. Olyan, korábban a mentőakcióban már a kezdetektől részt vevő tagjai is voltak a bizottságnak, mint Forgács Vilmos, az Orion kereskedelmi igazgatója, aki Wohllal már régóta együtt dolgozott vagy dr. Simon Gyula ügyvéd, aki ugyancsak még Per Anger irányítása alatt, Wallenberg érkezése előtt csatlakozott a mentéshez.[48] Müller Rezső, dr. Makai Oszkár, Szabó Károly, dr. Fleischmann Ottó, Balog (máshol Balogh) Andor, dr. Horváth Istvánné csak néhány név azok közül, akik mind a mentőakcióban, mind pedig később a Bizottság munkájában szerepet vállaltak. A Wallenberg Bizottság összes tagjáról, a háború előtti, alatti tevékenységükről és későbbi sorsukról külön értekezést lehetne írni, a jelen tanulmány szempontjából azonban leginkább annak van jelentősége,

---

44 „Authorities continue to suppress resistance" Central Intelligence Agency information from foreign documents or radio broadcasts, bizalmas jelentés, 1950. szeptember 26. https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp80-00809a000600340852-8 letöltve: 2024. június 29.

45 1540/1944. M.E. rendelet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában.

46 Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank Rt. Személyzeti Osztály iratai, 1938–1949. USHMM, RG-39.023M, 262/125.csomó. 1.tétel.

47 Ember, 2000, 187.

48 Ember, 2000, 18.

hogy a bizottság tagjai igen jól ismerték egymást, és többen kifejezetten magas, befolyásos pozíciókban dolgoztak (újra) a háború után. Előbbi legalábbis részben magyarázza a testület viszonylag gyors megalakulását és – a töredékesen fennmaradt levelezések tanúsága szerint – rendkívül szervezett működését: a különböző feladatokra albizottságok alakultak, a tagság pedig rendszeres üléseken beszélte meg az operatív ügyeket annak ellenére, hogy köztük semmiféle formális hierarchia nem volt.[49] Az utóbbi tette nagy valószínűséggel lehetővé, hogy az ambiciózus emlékmű az időközben fellépő gazdasági nehézségek ellenére is megvalósulhatott.

Abban az időben, amikor a Wallenberg Bizottság azon munkálkodott, hogy előteremtse a szobor felállításához szükséges pénzt, a svéd és szovjet hatóságok már egy ideje folyamatos, bár eredménytelen eszmecserét folytattak Wallenberg sorsáról. A svéd külügyminisztérium még 1945 januárjában azt az információt kapta a szovjetektől, hogy Wallenberget Budapesten megtalálták, és „a szovjet hadsereg védelme alatt áll".[50] Amikor februárban még mindig nyoma sem volt diplomatájuknak, a svédek ismét kérdéssel fordultak a szovjetekhez az ügyben, és ezt mintegy tizenöt hónapon keresztül ismételten megtették – minden eredmény nélkül. Az ügy akkor vett váratlan fordulatot, amikor 1946 júniusában két országos lap, a *Svenska Morgonbladet* és a *Svenska Dagbladet* is arról számolt be, hogy egy Christian Christiansen nevű, a Szovjetunióból nemrég kiszabadult dán hadifogoly azt állította, hogy találkozott Wallenberggel egy Moszkvától körülbelül 25 kilométerre lévő fogolytáborban az év februárjában.[51] A *Morgonbladet* továbbá nyilvánosságra hozta, hogy Edvard af Sandeberg svéd újságíró is arról tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot, hogy hadifoglyok látták Wallenberget a Szovjetunióban. A fogolytapasztalatairól szóló cikksorozatban Sandeberg azt állította, hogy egy román fogoly révén értesült arról, hogy Wallenberg valószínűleg még él.[52] E beszámolók hatására a svéd közvéleményben megerősödött az

49 „A Wallenberg Bizottságnak ezért nincsenek vezetői, funkcionáriusai stb., hanem ez egy egész spontán, szinte keret nélkül csak a hála és szeretet által összetartott szerv" – írta a bizottság Lévai Jenőnek 1946. augusztus 26-án. Közreadja: Garai Sári (szerk.), Ember Mária (szöveg). „…hogy a budapesti Wallenberg-kiállítás emléke fennmaradjon" *Wallenberg Füzetek,* 1, 1994. 148.

50 Matz, 2019, 30.

51 „Nytt livsteck från Raoul Wallenberg" *Svenska Morgonbladet.* 1946. június 24. „Chr. Christiansen har ej mött R. Wallenberg" *Svenska Dagbladet.* 1946. június 30.

52 „Raoul Wallenberg lever – vistas i Soviet" *Stockholms Tidningen.* 1946. június 28.

a meggyőződés, hogy Wallenberg még életben van a Szovjetunió börtönrendszerében. Ettől kezdve a Wallenberg-ügy hirtelen és drámai átpolitizálódáson ment keresztül, s egy nemzetközi érdeklődésre már az alakuló hidegháborús ellentétek által definiált értelmezési keretben számot tartó témává vált.

A svéd fejlemények figyelembevételével igen szembetűnő, hogy a fenti hírek egyáltalán nem érték el a magyar közvéleményt. Körülbelül af Sandeberg beszámolóinak megjelenésével egy időben, 1946 júniusában a Wallenberg Bizottság adománygyűjtő koncertet szervezett a budapesti Zeneakadémián több, akkoriban népszerű művész részvételével, és az egyenesen szenzációnak számító Fischer Annie zongorajátékával.[53] A megnyitó beszédet Rolf Arfwedson új svéd ügyvivő mondta, a prológot pedig az ismert színművésznő, Gobbi Hilda, akinek az édesapja maga is részt vett segítőként a Wallenberg-féle mentőakcióban. Gobbi „a sárkányölők reinkarnációjaként" hivatkozott Wallenbergre, „aki öt nap alatt repült Fokföldről Budapestre, mert azt hallotta, hogy itt embereken lehet segíteni… Megmentett sokezer embert azután eltűnt megmentett védencei elől."[54] Majd hozzátette, hogy Wallenberg „itt érlelődött meg a humanista gondolat haláltmegvető előharcosává. Autóját, amelyen a deportáltak nyomába száguldott – ma sem tudni biztosan – vagy srapnell találta el, vagy nyilasgolyó."[55] Ebben az esetben nem találunk semmiféle utalást arra, hogy a diplomata esetleg életben lehet. A humanizmus fogalmának használatával, amely ebben az időben a nemzetközi antifasiszta diskurzusban[56] gyakran megjelent a fasizmus ellenpontjaként, a svéd diplomata embermentő tevékenysége ideológiai és morális alapokra helyeződött. Mivel a koncert célja az volt, hogy minél több pénzt gyűjtsenek a szoborra, nem véletlen, hogy az itt elhangzott prológus leginkább Wallenberg hősiességére helyezte a hangsúlyt, ezzel is alátámasztva az emlékmű létrejöttének szükségességét.

Ennek ellenére a bevezetőben számtalan, a mentőakció során a magyar munkatársaival kialakult szoros, bensőséges kapcsolatra való utalást talá-

53 „Raoul Wallenberg emlékhangverseny" *Világosság*. 1946. június 25. Fischer Annie ekkor tért haza többéves stockholmi tartózkodás után, ahol a háborút férjével, dr. Tóth Aladárral együtt vészelte át.

54 „A Wallenberg-emlékhangverseny" *Világ*. 1946. június 23.

55 „Raoul Wallenberg emlékhangverseny" *Világosság.* 1946. június 25.

56 Az antifasiszta humanizmusról lásd: Agocs, Andreas. *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany,* New York: Cambridge University Press, 2017. https://doi.org/10.1017/9781316084106

lunk. Gobbi ugyanis így kezdte beszédét: „Furcsa modora volt, a németje nagyon különösnek tűnt, mint valami tengerentúli üzleti ajánlat, ami azonban csodálatosan illett hozzá, akárcsak a széldzseki és az Eden kalap, vagy később a szürke sisak és a hálózsák." Később hozzátette: „Játékos volt és hitt a játékban. Imádta a 24 órás munkanapot, az átdolgozott éjszakát, szívesen evett hideg konzervet és száraz kenyeret a légópincében a poros, olajos széldzsekijében."[57] Ezek az apró, hétköznapi dolgokra vonatkozó megfigyelések, sőt, a diplomatát mint egy furcsa csodabogarat leíró, kifejezetten humoros részletek bizonyítják, hogy a bevezetőben egyébként háromszor is megemlített „munkatársak" milyen közvetlen kapcsolatban álltak Wallenberggel. Ezek a leírások nem egy vallási vagy univerzális hősről, mitologikus alakról szólnak, sokkal inkább egy kicsit furcsa, néha talán idegesítő (hiszen senki sem szereti, ha a felettese állandóan dolgozik), szerethető hétköznapi emberről, akit az tett hősiessé, hogy saját értékei szerint, önzetlenül cselekedett. Ez az embermentő-leírás sokkal inkább hasonlít arra a tudományos irodalomban majd az 1980-as években dominánssá váló szociálpszichológiai irányzatra, mely az embermentők cselekedeteit altruista személyiségjegyeiknek és moralitásuknak tulajdonította.[58]

A fent leírt kollektív aktivizmus a túlélők részéről, mely kifejezetten arra irányult, hogy egy embermentő tevékenységét dokumentálják és emlékezetét definiálják, páratlan a holokausztemlékezet történetében. Az embermentők emlékműveit ugyanis jellemzően sokkal később állították fel. A kaunasi japán alkonzul, Chiune Sugihara emlékműve – aki Wallenberghez és a többi semleges állam magyarországi képviseleteihez hasonlóan vízumokkal mentett zsidókat a háború alatt – csak 1992-ben készült el Vilniusban. Oskar Schindleré szülővárosában, Svitanyban, 1994-ben született meg, míg Sir Nicholas Wintoné Prágában csak 2009-ben. De még a Wallenbergnek szentelt emlékművek közül is messze kilóg a budapesti, hiszen – bár mára több mint harminc létezik a világ minden sarkában – ezeket is csak az 1980-as évek óta állították fel. Az első emlékmű korai létrejöttét pontosan az tette lehetővé, hogy a svéd diplomata kiterjedt és támogató hálózatot épített ki maga körül,

57 A prológus teljes szövegét csak svédül és németül sikerült megtalálnom. Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3:, Handlingar rörande ulika kulturprojekt, Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4:3, Handlingar rörande ulika kulturprojekt.

58 Vö. Oliner, Samuel P. – Pearl M. Oliner. *The Altruistic Personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe,* New York: Free Press, 1988.

melynek központi vezető tagjaival olyan szoros és közvetlen kapcsolatot ápolt, hogy azok az embermentési tevékenysége iránti hálájuk mellett személyes kötődést is éreztek iránta, ami határozott cselekvésbe fordult.

Az antifasiszta harcos

Miután a már említett Mandl Ágnes átadta a névjegyzéket a bukaresti svéd követségen, hónapokig tartó hányattatásoknak nézett elébe, míg végül Svédországba utazhatott a jegyeséhez. Éppen Genfben tartózkodott, amikor egy ismerőse újságíró férje interjút készített vele; Mandl volt az első ember a háborús zónából, akivel találkozott. Mandl (férjezett nevén Adachi) memoárjában úgy emlékezett, hogy ekkor még senkit sem érdekelt a svéd mentőakció története, hiába próbálta elmondani. Ezért örömmel tett eleget az interjúkérésnek.[59] Az ebből készült cikk 1945. szeptember 5-én jelent meg a svéd *Aftonbladet* hasábjain, ahol Mandlt szó szerint idézte az újságíró: „…mielőtt Svédországba megyek, az én és az összes magyar antifasiszta zsidó nevében köszönetet kell mondjak Raoul Wallenberg úrnak és Danielsson követnek".[60] Figyelemre méltó, hogy Mandl antifasisztaként határozta meg magát. Azt sugallja, hogy nem áldozatként, hanem a náci Németországgal ideológiailag szembenállók csoportjának tagjaként tekintett magára, Wallenberggel egyetemben. Ebben az átmeneti időszakban az antifasizmus még nem volt a háború elsődleges értelmezési kerete Magyarországon, s Mandl kijelentését sem lehet a majd csak az 1950-es években dominánssá váló bolsevik típusú antifasizmus kényszerével magyarázni. Gondolatai sokkal inkább annak az 1930–40-es években kialakuló kifejezetten baloldali zsidó antifasizmusnak a példái, amely a globális mozgalomhoz leginkább az antiszemitizmus elleni harc frontján kapcsolódott.[61] Hogy Mandl nem volt egyedül ezzel az öndefinícióval, a Wallenberg Bizottság által megrendelt szobor is bizonyítja.

---

59 Adachi, 1989, 91, 93.

60 „Raoul Wallenberg hyllas som hjälte" *Aftonbladet*. 1945. szeptember 5. SE/RA/720660.3.1, Raoul Wallenberg Arkivet, Pressklipp, Stockholm, Riksarkivet.

61 Vö. Kaiser, Max. *Jewish Antifascism and the False Promise of Settler Colonialism,* Cham: Palgrave Macmillan, 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10123-6

A Wallenberg-emlékmű a Szent István parkban az avatás előtt, 1949.
Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

A tervek szerint az 1946-os zeneakadémiai emlékkoncerten befolyt összeg a szoboralapot gyarapította, s a rendezvényen a készülő emlékmű kismintája is ki volt állítva. A leírás szerint a szobor „figurális része egy sziluett értelemben komponált, kígyóval viaskodó meztelen férfialakot ábrázol, aki Wallenberg hősies küzdelmét van hivatva szimbolizálni".[62] A konkrét ábrázolásban az állat a férfialakot támadja feléje fordított és megemelt fejjel, de az utóbbi van fölényben. A férfi bal lába a kígyó testére tapos, míg bal kezével a nyakát markolja, és éppen lesújtani készül rá a jobb kezében magasra tartott rövid bottal. A *Színház* című korabeli kulturális folyóirat az alakot mint a kígyóval viaskodó Herkulest[63] azonosította.

62 A Wallenberg Bizottság által az engedélyeztetéshez benyújtott szoborleírás. Idézi Pótó, 1989, 59.

63 „Wallenberg" *Színház*. 1946. május 3.

A kígyóval küzdő férfialak képe viszont ebben az időben jól ismert szimbólum[64] volt, amely a fasizmus és antifasizmus harcának számos, széles körben elterjedt művészi ábrázolásában megjelent már. A spanyol polgárháború idején például a köztársasági oldal használta a támadó kígyó szimbólumát az antifasiszta harc népszerűsítésére. Egy 1936-os plakáton egy meztelen férfi éppen egy kalapáccsal készül leütni egy támadó kígyót, melynek hasára „Fasizmus" *(Fascismo)* van írva. Hasonlóképpen megjelent a motívum egy 1941-es szovjet propagandaplakáton is, amely a náci Németország Szovjetunió elleni támadása után jelent meg, és „Halál a fasiszta fenevadra!" címet viselte. Ezen a művész, Alekszej Kokorekin, a Vörös Hadsereg egy katonáját ábrázolta, amint szuronyával egy kígyót szúr torkon, míg lábával a támadó állat testére tapos. A nácikkal kollaboráló francia Vichy-rezsim (1940–1944) ugyanakkor szintén a kígyót bottal leütni készülő meztelen férfialak motívumát használta fel egyes propagandisztikus publikációkban, amikor a bolsevizmus elleni harcra buzdított.[65]

A Wallenberg-szobrot megalkotó művész, Pátzay Pál erősen kötődött a magyarországi demokratikus-antifasiszta ellenálláshoz, ezért megalapozott az emlékművet mint a fenti ideológiák közötti küzdelem szimbólumát (is) értelmezni. 1942-ben Pátzay készítette azt a Petőfi-plakettet, melyet a Márciusi Front által a Petőfi-szoborhoz szervezett tüntetésen viseltek, s a német megszállás után kőbányai műtermében üldözött zsidókat bújtatott. Maga a művész is úgy fogalmazott, hogy a szobor szimbolikájának jelentése: „győzelem a fasizmus felett".[66] Sőt, ledöntése után is kifejezetten antifasiszta műként definiálta újra a Wallenberg-szobrot, amikor 1950-ben a Műcsarnokban megrendezett Első Magyar Képzőművészeti Kiállításon állította ki egy kisebb változatát „Kígyós figura" néven mint az új szocialista-realista művészeti ábrázolás egy példáját.[67]

---

64 A kígyó mint szimbólum rövid kultúrtörténetéhez: Morgan, Diane. *Snakes in Myth, Magic, and History. The Story of a Human Obsession*, Westport, CO: Praeger, 2008. Morgan nem elemzi a kígyót mint politikai tartalommal rendelkező szimbólumot.

65 „Európa szembenéz az ellenséggel! A magyar hadsereg" *(L'Europe face à l'ennemi! L'armée hongrois),* illusztrált kis méretű poszter, 1939–1945. https://argonnaute.parisnanterre.fr/ark:/14707/1f248pbw0xgl letöltve: 2024. szeptember 26. Köszönöm Véri Dánielnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a publikációra.

66 Kávássy, 2021, 40; Garai Sári – Ember Mária, 1994, 143.

67 *I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás. Műcsarnok, Hősök Tere, 1950,* Budapest: Szikra, 1950.

Az emlékmű abból a szempontból is egyedülálló, hogy egy kifejezetten agresszív kompozíció, amely a fasizmus elleni általános harcot szimbolizálja. A háború után a túlélők által emelt hasonló struktúrák jellemzően az áldozatoknak állítottak emléket, és túlnyomórészt zsidó térben – zsinagógákban, temetőkben, ritkábban a lágerekben életben maradt hontalanok számára felállított DP-táborokban – helyezték el őket.[68] A Wallenberg-emlékmű kétségtelenül a budapesti üldözött zsidó túlélők számára jelentőséggel bíró térben, az egykori, úgynevezett nemzetközi gettó[69] területén állt volna, melynek a második világháború alatt mintegy 25 ezer üldözött zsidónak minősülő lakója több semleges állam, köztük Svédország védelme alatt állt.[70] Azonban a szobrot egyúttal egy kifejezetten kedvelt és már régóta népszerű közterületre tervezték. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által 1928-ban elkészített parkosítási terv ugyanis remekül sikerült, és az 1937-től Szent István parknak nevezett terület vízközelségével, hárs- és platánfák által árnyékolt sétányaival, de mindenekelőtt gyerekpancsolóként is funkcionáló vizes díszmedencéjével[71] az újlipótvárosi közönség népszerű szabadidős helyszíne volt. Ebbe a térbe képzelték el a Wallenberg-emlékművet, amelynek későbbi felirata is arról tanúskodik, hogy a helyválasztás nagyon is tudatos volt. „A rombolásnak ama

68 A témában már klasszikus James E. Young műve: *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning,* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1993; Marcuse, Harold. „Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre" in *The American Historical Review* 115/1, 2010, 53–89. https://doi.org/10.1086/ahr.115.1.53 Wolfson, Leah (szerk.). *Jewish Responses to Persecution*, Vol. 5, 1944–1946, Washington DC: USHMM, 2015. 395–409. A magyar emlékművekről: Frojimovics Kinga. „»Landmark-Stones Are Standing Alongside the Highway of Martyrdom…«: Holocaust Memorial Monuments in Hungary" in *Studia Judaica* 14, 2006, 115–128; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel. „A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949" in Filep Tamás Gusztáv (szerk.). *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika,* Budapest: Kalligram, 2018. 118–141; Bohus Kata. „Parallel memories? Public memorialization of the antifascist struggle and martyr memorial services in the Hungarian Jewish community during early Communism" in Kata Bohus, Peter Hallama, Stephan Stach (szerk.). *Growing in the Shadow of Antifascism. Holocaust Memory in Socialist Eastern Europe,* Budapest: Central European University Press, 2022. 87–108. https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7j3.10

69 A nemzetközi gettót a Magyar Nyilaskeresztes Párt kormánya hozta létre 1944 novemberében. Budapest gettósításáról lásd Cole, 2003.

70 Braham, 1997, 929.

71 Takács Katalin, Kubik Emese, Almási Balázs. „A modern mozgalom hajnalán: a budapesti Szent István park kertművészeti elemzése" in *4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 60, 2021, 18–33. https://doi.org/10.36249/60.2

sötét korszakában legendás hősünkké lett – fogalmazott a felirat – Hirdesse ez az emlékmű múlhatatlan hálánkat annak a városrésznek középpontjában, amelynek üldözötteit az ő rendületlenül virrasztó embersége oltalmazta."[72] Az ebben az időszakban „tomboló" köztéri emlékműállítási láz közepette tehát, melynek eredményei döntő többségükben a szovjet hadsereg felszabadítóinak állítottak emléket, a Wallenberg-szobor egyedülálló módon egy konkrét csoport háláját fejezte ki a fasizmus elleni univerzális küzdelem szimbolikájával, egy mindenki számára elérhető, nyilvános térben.

1949. április 10-én avatták volna fel a monumentális, hat méter magas szobrot. Az emlékmű már hetek óta készen várta az ünnepséget. Veres Tamás, Wallenberg korábbi fényképésze, aki az igazolványképeket készítette a *Schutzpass*okhoz, még fotókat is készített róla, valószínűleg azzal a céllal, hogy az avatás után a sajtó rendelkezésére bocsássa őket.[73] Az emlékmű felavatására azonban nem került sor. Az esemény előtti éjszakán ugyanis a Fővárosi Emlékműfelügyelőség emberei a szobrot a talapzatról kötelekkel eltávolították és elszállították. Bár az az általános vélekedés, hogy az eltávolítás meglepetésszerűen és teljes titokban zajlott, valójában a Magyar Izraeliták Országos Irodája már előző nap tudott arról, hogy az avatást el kell halasztani, és erről táviratban értesítette is Wohl Hugót és Lányi Józsefet.[74] Hamarosan felröppent a hír, hogy a szobrot közvetlen szovjet parancsra vitték el, mert Moszkva számára a Wallenberg-ügy ekkorra már igencsak kényelmetlenné vált.[75]

A túlélők által definiált emlékezeti térben tehát Wallenberg alakja több, egymással párhuzamosan jelentkező, egymást kiegészítő narratívában, illetve egymással összefüggő konkrét és szimbolikus jelentésben is feltűnt. Az eddig felvázolt Wallenberg-képeken túl az ekkor közvetlenül a túlélőktől származó, kifejezetten az események rekonstruálására és dokumentálásra tett

---

72 A leírás megtalálható például: Horn Emil. „Szobortörténet" in *Honismeret* 17/4, 1989, 26.

73 Néhány ilyen fotó megtalálható a United States Holocaust Memorial Museum fotógyűjteményében, lásd pl. "Monument to Raoul Wallenberg", photo: Tom Veres, photograph no. 74027 és 74027A.

74 Kézzel írt táviratszöveg Wohl Hugónak és Lányi Józsefnek, 1946. április 9. PIH Elnöki ügyosztály iratai TB/B 304. doboz, MZsML, PIH Elnöki ügyösztály iratai TB/B 304. doboz.

75 Pátzay Pál is ezt az információt kapta a főváros kulturális ügyeinek főtanácsosától, Goda Gábortól. Murányi, 2000, 188. A szobor eltűnésével kapcsolatos legendákról és egymásnak ellentmondó visszaemlékezésekről lásd Pótó, 1989, 60–61.

kísérletek vizsgálata további példával szolgál a korai Wallenberg-emlékezet összetettségére.

A kollektív embermentés irányítója

Amikor a Wallenberg Bizottság először vetette fel hivatalosan az utcaátnevezés és a szobor ötletét még 1945 novemberében, egyúttal arról is tájékoztatták a főváros vezetését, hogy a Bizottság „az akció történetét »Wallenberg« címen könyv alakban hozza nyilvánosságra. A könyv ingyenes előállítása már biztosítva van."[76] A könyv megírásával Lévai Jenő újságírót bízták meg. A választás, csakúgy, mint a szobrot elkészítő Pátzay Pál esetében, nem volt véletlen. Lévai, aki maga is egy svéd *Schutzpass* birtokában a Pozsonyi úti védett házak egyikében vészelte át a háború utolsó időszakát, ekkor már elismert történetírója volt az üldöztetésnek.[77] Az 1930-as évek végétől számos könyvet és cikket publikált a zsidóüldözéssel, a magyar szélsőjobboldali mozgalommal és az ellenállással kapcsolatos témákban. A háború után tagja volt a párizsi béketárgyalásokat előkészítő csoportnak, és az új magyar kormány több, az üldöztetés koráról szóló dokumentumgyűjtemény kiadásával bízta meg.[78] A bizottság nyilván tisztában volt vele, hogy a magyar zsidók mentésére szervezett akciókról írt két könyve már nyomdában volt, és 1946-ban meg is jelentek.[79] Ezek egyike, a *Fehér Könyv* már tartalmazta a svéd mentőakció általánosabb leírását. Lévai Jenő Wallenbergről szóló könyve Magyarországon 1947-ben, Svédországban egy évvel később jelent meg.[80] A magyar kiadás elképesztően sikeres volt, a szerző a harmadik kiadás előszavában megemlíti, hogy a könyv megjelenése után két hónappal jutott el a harmadik nyomásig.[81]

---

76 Pótó, 1989, 59.

77 Zombory Máté. „A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem" in *Múltunk* 14/2, 2018, 1–41.

78 Zombory Máté. „A halottnak hitt visszatér. Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1956 és 1960 között?" in *Betekintő* 17/3, 2023, 33. https://doi.org/10.25834/BET.2023.3.2

79 Lévai, 1946; Lévai Jenő, *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről,* Budapest: Officina, 1946.

80 Lévai, 1947; Jenö Lévai, *Raoul Wallenberg, hjälten i Budapest,* Stockholm: Saxon & Lindströms Förlag, 1948.

81 Lévai Jenő, *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka,* (3. kiadás) Budapest: Magyar Téka, 1948. 8.

Raoul Wallenberg budapesti irodájában, magyar zsidó munkatársaival.
Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

Ugyanebben az előszóban Lévai világosan megfogalmazza a könyv megírásának célját. Egyrészt megállapítja, hogy „Wallenberg életét, s az üldözöttek és menekültek védelmében folytatott hősies harcát ma már legendák övezik", ezzel szemben saját munkáját mint hiteles dokumentációt írja le. E hiteles dokumentáció pedig „az általam személyesen is tapasztalt hiteles tényekre, Magyarországon és Európa számos más államában tett utazásaim során személyesen összegyűjtött megbízható dokumentumokra, s a legóvatosabban mérlegelt és kiértékelt vallomások százaira támaszkodik".[82] Figyelemre méltó, hogy a hiteles dokumentáció Lévai által említett három forrása közül kettő – saját megfigyelései és a tanúvallomások – közvetlen vagy elbeszélt tapasztalatokon alapul, s ez a sajátosság egyértelműen megkülönbözteti a szerző Wallenberg-könyvét az embermentés témakörét feldolgozó két korábbi, döntően írásos dokumentumokon alapuló *Fehér* és *Szürke Könyvek*től. A Wallenberg-mentőakció főszereplői a tanúk, a résztvevők.

A könyvben számos, a svéd mentőakcióban dolgozó magyar munkatárs „szólal meg", sokszor szó szerinti idézet formájában (ezek gyakran a végjegyzetekben találhatók, a beszélő megnevezésével együtt, de számos

82 Lévai, 1948, 8.

esetben a főszövegben is szerepelnek).[83] Ezekből a beszámolókból világosan kirajzolódik a svéd mentőakció szervezeti felépítése is, Lévai név szerint említ több tucat munkatársat, megnevezi a különböző osztályok vezetőit. A leírások, amellett, hogy Wallenberg szervezői kvalitásairól és „hősies harcáról" közvetítenek, kiemelik az embermentési munka kollektív jellegét. „A Schützling-Protokoll hősi munkájáról" – írja Lévai a nyilasok által elhurcolt védőútlevéllel rendelkezők kiszabadítására szervezett csoportról, melynek vezetői dr. Geiger László, Kelecsényi Elek és dr. Magasdi Miklós voltak – „a későbbiek folyamán még részletesebben fogunk beszámolni".[84] Valóban, a későbbiekben kiderül, hogy az osztály „külszolgálatos képviselői" Wallenberggel együtt kiszálltak, hogy a nyilasok által összegyűjtött svéd védetteket a gyűjtőhelyekről kiszabadítsák.[85] Azonban a svéd diplomata nem lehetett mindig mindenütt jelen, ezért „[e]gy-két esetben sikerült a követség némelyik kirendeltségének, amelyik öntevékenyen járt el, hogy megvesztegetéssel szerzett a közelükben tanyázó kerületi nyilasházakban … 'védelmező'-ket."[86] A Hegyeshalom felé gyalog hajtott zsidók megmentéséről pedig azt írja Lévai, hogy az esetek többségében Wallenberg nem volt jelen a mentőakciónál, hanem az állandóan a határ közelében tartózkodó kihelyezett munkatárs, Elek Béla „küzdött emberfeletti módon a mentés lehetőségéért," emelt ki és fordított vissza annyi embert, amennyit csak tudott (többségük nem rendelkezett semmiféle védettséget biztosító dokumentummal).[87] A példák sora még hosszan folytatható lenne, de már ez a néhány epizód is alátámasztja, hogy Lévai könyve, amely egyébként mára gyakorlatilag nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen forrása lett a terjedelmes Wallenberg-irodalomnak, részletesen bemutatta a magyar munkatársak – akik gyakran Wallenbergéhez mérhető vakmerőséggel vetették bele magukat a leglehetetlenebb mentési helyzetekbe is – szerepét a svéd mentőakcióban. Ráadásul olyan, később a Wallenberg-emlékezet ikonikus elemévé vált epizódokról, mint például a Levine által is említett, Hegyeshalom felé tartó menetek feltartóztatása, derül ki, hogy Wallenberg sokszor személyesen jelen sem volt: az akciókat magyar munkatársai hajtották végre. A másik érdekes-

83 Ilyen, a főszövegben hosszan idézett beszámoló például Veres Tamásé a svéd munkaszolgálatos század kiszabadításáról a józsefvárosi pályaudvaron. Lévai, 1948, 138–139.
84 Lévai, 1948, 135.
85 Lévai, 1948, 142.
86 Lévai, 1948, 181.
87 Lévai, 1948, 148.

ség, hogy míg a *Szürke Könyv*ben Lévai a pápai nunciust állította a mentési akciók tágyalásának középpontjába,[88] a *Fehér Könyv*ben pedig egyértelműen a svájci akciót helyezte előtérbe, illetve a svéd akcióban Danielssonnak és Angernek legalább akkora szerepet tulajdonított,[89] mint Wallenbergnek (míg Langlet szerepét alig tárgyalta), a Wallenberg-könyvben a hangsúlyok teljesen máshová kerültek. Ez nyilvánvalóan egyenes következménye volt a megrendelő Wallenberg Bizottság szándékainak, akik – mint Lévai a *Fehér Könyv* egy lábjegyzetében megjegyzi – „dokumentáris emlékművet"[90] kívántak emelni a diplomatának.

A Lévai által megírt lehetetlen mentési helyzetek némelyike egy teljesen más kontextusban is előkerült ebben az időben, amely során a mentőakció kollektív jellege ismét megerősítést nyert. Az 1945-ben megkezdődött népbírósági perek irodalma már rámutatott, hogy a gyakorlati, jogi célok mellett azok az előző rendszerrel és annak ideológiai képviselőivel való leszámolást is jelentették.[91] Ebben a politikai összefüggésben a népbíróságok kifejezetten a nyilas időszakra koncentráltak,[92] és ez az eltolódás jelentkezett azokban a tanúvallomásokban is, melyek a perek során a svéd követség korábbi magyar munkatársai részéről hangzottak el. Raoul Wallenberg neve felmerült a Nidosi Imre (Budapest nyilas parancsnoka) elleni perben 1948-ban, illetve Bokor Sándor és társai ügyében is, amely nyilas csoport volt egyebek között felelős a Maros utcai kórházban 1945 januárjában elkövetett hírhedt mészárlásért is. A fenti perek kapcsán elhangzott vallomások közül a Raoul Wallenberggel kapcsolatos történetírás Müller Károlyét emelte ki legtöbbször, aki azt vallotta, hogy tanúja volt, amikor Dési-Dregán Miklós, a XII. kerületi nyilas csoport helyettes parancsnoka, szétosztotta Raoul Wallenberg és autója fényképeit társai között, és arra utasította őket, hogy ha találkoznak vele, végezzék ki. Ember Mária szerint ezzel a népbíróság a valóban kegyet-

88 Lévai, *Szürke Könyv,* 1946, 13–30. Itt mint „a semleges követek doyenjét" emlegeti Lévai a nunciust.

89 Lévai, *Fehér Könyv*, 1946, 113–114, 117, 127–128, 133.

90 Lévai, *Fehér Könyv*, 1946, 133.

91 Karsai László. „The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46" in István Deák – Ian Gross – Tony Judt (szerk.). *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. 233–252. https://doi.org/10.1515/9781400832057-011

92 Karsai László. „A magyar holokauszt a nagy népbírósági perek tükrében" in *Századok* 154/5, 2020, 989–1014.

len, de a svéd diplomata eltűnésében vétlen nyilas csoportra kívánta kenni a gyilkossági ügyet.[93]

A szövevényes Wallenberg-gyilkossági ügy[94] és legendárium tárgyalása e tanulmánynak nem tárgya, a diplomata emlékezetének alakulása szempontjából jelentőséggel bíró népbírósági tárgyalásokon elhangzott tanúvallomások más részletei azonban igen. Ezek egyrészt a nyilas kegyetlenkedésekkel kapcsolatban a svéd követség és személyesen Raoul Wallenberg szervezetének védelmi mechanizmusát írták le, másrészt rávilágítottak a saját szerepükre is az akciókban. „Én a svéd követségen dolgoztam Wallenberg mellett, mint az ő titkára és ilyen minőségben több alkalommal tárgyaltunk vádlottal"[95] – kezdte tanúvallomását Nidosi Imre perében Szabó Károly, aki korábban egy írógépgyártó vállalat munkatársaként dolgozott, és viszonylag későn, 1944 novemberében lett a követség alkalmazottja. Gyakorlati tudása okán legfőképpen a *Schutzpass*ok előállításához használt írógépek javításával foglalkozott.[96] A háború után visszatért eredeti szakmájához, és a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) 10. szám alatt nyitott írógépszaküzletet.[97] A népbírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint Szabó a Jókai utcai és az Üllői úti svéd védett házak lakói ellen 1944 decemberében és 1945 januárjában elkövetett nyilas atrocitásokról számolt be. Ezekkel kapcsolatban kivétel nélkül többes szám első személyben beszélt az elrabolt védettek megmentésére tett erőfeszítésekről. Az Üllői útról a Mária Terézia laktanyába elhurcolt védettek kiszabadításáról például ezt írja a fennmaradt jegyzőkönyv: „Mi ezzel kapcsolatban Szalay (sic! – Szalai) Pálnál megtettük a lépéseket, mire ő kiszállt a rendőrséggel, de még jókor, mert útközben, mielőtt a Mária Terézia laktanyát elérték volna, sikerült utolérni őket és valamennyit kiszabadítottuk. … Mi azután január 13-án váltunk el Wallenbergtől és hogy vele ezután mi történt, arról nekem nincs tudomásom."[98] Még a per kezdete előtt Szabó

93 Ember, 2000, 12. lj., 144.

94 Lásd még Ember Mária. *Ránk akarták kenni,* Budapest: Héttorony, 1992.

95 Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a háborús bűntettek miatt Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6, Nb. XVII. 2718/1948/6., 13.

96 Kovács, 2015, 304.

97 „Nidossy 'testvér' Szálasi véreskezű tyúkszemirtója rövidesen népbíróság elé kerül" *Kis Újság*. 1948. március 18.

98 Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6, 13–14.

interjút is adott a *Kis Újság*nak, a Kisgazdapárt lapjának, amelyben ugyancsak a csoport kollektív akciójáról beszélt, bár ez esetben sokkal nagyobb hangsúly került a nyilas vezető erkölcstelen életmódjára is (az ilyen, bulvár hangnemű és értékalapú megállapítások a későbbi perben nyilván nem hangozhattak el), Wallenberg eltűnéséről viszont nem ejtett szót.[99]

Szabó ismertette össze Wallenberget Szalai Pállal, a nyilaskeresztes párt rendőrségi összekötőjével, aki a svéd követség fontos kapcsolata lett számos embermentő akció vezetőjeként vagy résztvevőjeként. Amikor mint volt nyilast, 1945-ben őt is népbíróság elé állították, számos, korábbi Wallenberg-munkatárs is mellette tanúskodott, így Szalait felmentették a vádak alól.[100] Perjési Ferenc, Szalai egyik beosztottja is beszámolt a Wallenberggel való együttműködésről a Nidosi-perhez kapcsolódóan tett tanúvallomásában, amikor Szalai tevékenységét úgy összegezte, hogy Wallenberggel „együttdolgozva" mentőakciókat folytatott az üldözöttek megmentése érdekében.[101] Szalai (a jegyzőkönyvekben Szalay) maga pedig úgy fogalmazott a Jókai utca 1. szám alatti svéd védett házból elhurcoltak megmentésére szervezett akció kapcsán, hogy őt Wallenberg kérte meg, lépjen kapcsolatba Nidosiékkal, miután a svéd diplomata maga sikertelenül interveniált a nyilas házban.[102] Vagyis egy olyan helyzetről számolt be, amikor a diplomata személyes beavatkozása nem hozott eredményt, viszont ő, a nyilas hatalmi szervezetben elfoglalt magas rangjánál fogva sikerrel hajtotta végre a mentőakciót.

A népbírósági tanúvallomásokban, műfajuknál fogva, a megszólalók nem úgy beszélnek Wallenbergről, mint egy hősről. A rövid, róla szóló idézetekből viszont egy energikus, és a rendelkezésére álló emberi erőforrásokkal jól gazdálkodó koordinátor képe rajzolódik ki. A vallomások fontos jellemzője az is, hogy részletesen, és egymással egybecsengően írják le a svéd követség

99 „Nidossy 'testvér' Szálasi véreskezű tyúkszemirtója".

100 Később, a volt Központi Zsidó Tanács tagjai ellen tervezett koncepciós per során Szalait is letartóztatták, és azzal vádolták, hogy ő is tettestárs volt Wallenberg meggyilkolásában. Szabadulása után nem sokkal, 1956-ban emigrált, és haláláig az Egyesült Államokban élt Paul Sterling néven. Erről lásd bővebben Ember, 1992.

101 A Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, Perjési Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve, 1948. március 23. USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6.

102 A Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, Szalai Pál tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. március 20. USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6.

szervezetének működését, és mintegy magától értetődőnek veszik a svéd diplomatával és egymással kialakult kollegiális viszonyt. Bár hangsúlyozzák Wallenberg központi szerepét a mentőakcióban, azt is világossá teszik, hogy viszonyuk korántsem volt hierarchikus.

Összegzés

Ez a tanulmány kísérletet tesz arra, hogy a szakirodalomban mind ez idáig alig figyelembe vett, a svéd mentőakcióból viszont oroszlánrészt vállaló magyar munkatársak szerepét mutassa be Raoul Wallenberg korai emlékezetének formálásában.

A háború vége után Magyarországon alig ismerte valaki a Wallenberg által vezetett svéd mentőakciót, de a Wallenberg Bizottság 1945-ös megalakításával a svéd követség volt munkatársai (védettjei) egyértelműen saját kezdeményezésükre, kollektíven léptek fel, hogy Raoul Wallenberg budapesti tevékenységének emléket állítsanak. Ennek az emlékezeti tevékenységnek a diplomata eltűnése volt a katalizátora, azonban célja kifejezetten nem egy elképzelhetetlen magasságokba emelkedő hős képének megrajzolása volt. Ráadásul a volt munkatársak által definiált emlékezeti térben a svéd diplomata alakja több, egymással párhuzamosan jelentkező narratívában, illetve egymással összefüggő, egymást kiegészítő és erősítő, konkrét és szimbolikus jelentésben is megjelent. Ezek mindegyike – kisebb vagy nagyobb mértékben ugyan, de – különbözött attól a képtől, amely a diplomatáról mára világszerte ismertté vált. A diplomata hősiességének ebben az időszakban a túlélő munkatársak által azonosított forrásai – a fasizmussal szembeni morális ellenállás, a bátorság, önzetlenség, de egyben hétköznapiság és szervezőkészség – egészen konkrét személyiségjegyeken és személyes tapasztalatokon alapulnak, s ezért nem is tekinthetők a későbbi „mitologizálás" alapjainak.

Az első emlékmű korai létrejöttét is az tette lehetővé, hogy a svéd diplomata kiterjedt és támogató hálózatot épített ki maga körül, melynek központi vezető tagjaival olyan szoros és közvetlen kapcsolatot ápolt, hogy azok az embermentési tevékenysége iránti hálájuk mellett személyes kötődést is éreztek iránta, ami határozott cselekvésbe fordult. A szoborhoz szükséges adománygyűjtési akció keretében megrendezett Wallenberg-emlékhangverseny során a svéd diplomatáról egy morális, önmagából építkező hétköznapi hős képe rajzolódott ki, akit az tett hősiessé, hogy saját értékei alapján, önzetlenül cselekedett.

A Pátzay Pál által megalkotott Wallenberg-szobor erőteljes antifasiszta utalásokkal dolgozott, így – egyedülálló módon – egy nagyon konkrétan meghatározott csoport (Wallenberg megmentettjei) háláját fejezte ki a fasizmus elleni univerzális küzdelem szimbolikájával, egy mindenki számára elérhető, nyilvános térben. Ebben az értelmezésben Wallenberg a náci Németországgal ideológiailag szembenállók csoportjának tagjaként szerepelt.

Végül pedig, a Lévai Jenő által írt Wallenberg-könyv, amely a dokumentáció egyik fő forrásaként kezelte a tanúvallomások által képviselt személyes tapasztalatokat, kiemelte az embermentési munka kollektív jellegét, melyben Wallenberg munkatársai legalább olyan hősiesek, mint a diplomata. Az ugyanebben az időszakban zajló népbírósági perekben elhangzott tanúvallomások, melyek ugyancsak említették Wallenberget, kifejezetten a nyilas időszakra koncentrálva adtak elő Lévaival összecsengő, a kollektív embermentésről szóló beszámolókat.

A Wallenberg Bizottság tevékenységében testet öltő kollektív aktivizmus a túlélők részéről, mely kifejezetten arra irányult, hogy egy embermentő tevékenységét dokumentálják és emlékezetét definiálják, páratlan a holokausztemlékezet korai történetében. Ebben a minőségében előrevetíti azt a fejleményt, amely a holokauszt nemzetközi történeti irodalmában és emlékezetének intézményesített formáiban csak évtizedekkel később vált hangsúlyossá: nevezetesen, hogy a zsidó üldözöttek számos mentési akcióban aktívan részt vettek a háború idején, és ezzel összefüggésben is, ők mint közösség jogosultak arra, hogy definiálják az embermentés fogalmát és formáját.